

ПРОБЛЕМА ГУМАНІТАРНОГО ДОСТУПУ В УМОВАХ ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ

Усманов Ю.І.,
*кандидат юридичних наук,
директор Навчально-наукового інституту міжнародних відносин
ПЗВО «Київський міжнародний університет».*
ORCID: 0000-0001-6297-2583
yuryusmanov8@gmail.com

Вергелес О.,
*студентка
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка.*

Усманов Ю. І., Вергелес О. Проблема гуманітарного доступу в умовах збройних конфліктів.

Гуманітарний доступ є важливим фактором проведення гуманітарних дій в ситуаціях збройних конфліктів, оскільки без нього неможливе надання прямої гуманітарної допомоги. На жаль, встановлення заборон та бар'єрів для надання гуманітарної допомоги з боку воюючих сторін стало трендом сучасних збройних конфліктів по всьому світу, зокрема в Азії, Африці, Європі, на Близькому Сході та в Латинській Америці.

Право доступу до жертв збройного конфлікту є основоположним елементом гуманітарної діяльності, оскільки воно дозволяє організаціям з надання гуманітарної допомоги зробити незалежну оцінку потреб, забезпечити ефективність своєї діяльності і контролювати справедливий розподіл цієї допомоги. Проте отримання і збереження доступу до населення для надання йому гуманітарної допомоги є важким завданням для гуманітарних організацій. Надання такого доступу може бути обмеженим в силу самого факту проведення збройного конфлікту, а також й тим, що зазвичай отримання гуманітарного доступу розглядають у *ad hoc* спосіб, тому часто немає жодних усталених методик чи правил надання такого доступу.

Не дивлячись на те, що гуманітарний доступ не є новим питанням в міжнародному праві, сьогодні існує низка проблем у забезпеченні та підтримці такого доступу у ситуаціях збройних конфліктів, зокрема щодо розуміння самого терміну «гуманітарний доступ», прав та обов'язків учасників збройних конфліктів щодо такого доступу, зобов'язань та обмежень щодо самих гуманітарних організацій, критеріїв надання гуманітарного доступу в різних ситуаціях тощо.

В статті будуть розглянуті поширені проблеми в отриманні гуманітарного доступу у період збройних конфліктів та запропоновані можливі шляхи їхнього вирішення.

Ключові слова: гуманітарний доступ, міжнародне гуманітарне право, міжнародне право прав людини, права людини.

Usmanov Y., Vergeles O. The problem of humanitarian access in armed conflicts.

Humanitarian access is an essential factor in humanitarian action in situations of armed conflict since it is impossible to provide direct humanitarian assistance without it. Unfortunately, the imposition of prohibitions and barriers to humanitarian aid by the warring parties has become a trend in modern armed conflicts worldwide, particularly in Asia, Africa, Europe, the Middle East, and Latin America.

The right of access to victims of armed conflict is a fundamental element of humanitarian action since it allows humanitarian aid organizations to make independent needs assessments, ensure their effectiveness

and monitor the fair distribution of such aid. However, gaining and maintaining access to the population to provide humanitarian assistance is difficult for humanitarian organizations. The provision of such access may be limited by the very fact of armed conflict and the fact that humanitarian access is usually considered ad hoc, so there are often no established methods or rules for granting such access.

Although humanitarian access is not a new issue in international law, there are several challenges today in ensuring and maintaining such access in situations of armed conflict, including the understanding of the term “humanitarian access,” the rights and responsibilities of participants in armed conflict, obligations, and restrictions on humanitarian organizations themselves, criteria for granting humanitarian access in various situations, etc.

This article will consider the most common problems in gaining humanitarian access during armed conflicts and suggest possible ways to solve them.

Key words: humanitarian access, international humanitarian law, international human rights law, human rights.

Гуманітарний доступ є важливим фактором проведення гуманітарних дій в ситуаціях збройних конфліктів, оскільки без нього неможливе надання прямої гуманітарної допомоги. Гуманітарний доступ включає доступ гуманітарних організацій до тих, хто потребує гуманітарної допомоги та захисту, а також доступ таких осіб до товарів та послуг, необхідних для їх життя [6].

На жаль, встановлення заборон та бар'єрів для надання гуманітарної допомоги з боку воюючих сторін стало трендом сучасних збройних конфліктів по всьому світу, зокрема в Азії, Африці, Європі, на Близькому Сході та в Латинській Америці. Історії відомі чимало випадків встановлення перешкод для гуманітарної допомоги та загрози безпеці гуманітарному персоналу в Боснії та Герцеговині, а також встановлення адміністративних блокувань та прямих нападів в Косово. Гуманітарним акторам також перешкоджають зміни в політиках та регулюванні, зокрема встановлення адміністративних заходів, які погіршують адекватний доступ до вразливих груп в М'янмі. Окрім цього, переважання політичних інтересів та перебіг конфліктів перешкоджають безперешкодному руху гуманітарних операцій в окремих ситуаціях, де безпосередні напади та інші безпекові виклики створюють загрози для гуманітарних працівників [15, с. 1].

Право доступу до жертв збройного конфлікту є основоположним елементом гуманітарної діяльності, оскільки воно дозволяє організаціям з надання гуманітарної допомоги зробити незалежну оцінку потреб, забезпечити ефективність своєї діяльності і контролювати справедливий розподіл цієї допомоги [22]. Проте отримання і збереження доступу до населення для надання йому гуманітарної допомоги є важким завданням для гуманітарних організацій. Надання такого доступу може бути обмеженим в силу самого факту проведення збройного конфлікту, а також й тим, що зазвичай отримання гуманітарного доступу розглядають у ad hoc спосіб, тому часто немає жодних усталених методик чи правил надання такого доступу.

Не дивлячись на те, що гуманітарний доступ не є новим питанням в міжнародному праві, сьогодні існує низка проблем у забезпеченні та підтримці такого доступу у ситуаціях збройних конфліктів, зокрема щодо розуміння самого терміну «гуманітарний доступ», прав та обов'язків учасників збройних конфліктів щодо такого доступу, зобов'язань та обмежень щодо самих гуманітарних організацій, критеріїв надання гуманітарного доступу в різних ситуаціях тощо [5, с. 9].

Отже, спробуємо розглянути найбільш поширені проблеми в отриманні гуманітарного доступу у період збройних конфліктів та запропонуємо можливі шляхи їхнього вирішення.

Правові проблеми

Норми, які регулюють гуманітарний доступ в умовах збройних конфліктів, визначають права і обов'язки сторін у збройному конфлікті та інших суб'єктів гуманітарної діяльності, критерії та умови гуманітарного доступу в конкретних ситуаціях, за яких суб'єкти гуманітарної діяльності можуть або не можуть отримати доступ до людей, які потребують допомоги та захисту, межі, в яких слід шукати домовленості про гуманітарний доступ, питання допомоги у створенні варіантів операціоналізації гуманітарного доступу, забезпечення стимулів для сторін у збройному конфлікті для ведення переговорів щодо такого доступу [5, с. 9].

Якщо говорити про *міжнародне гуманітарне право (МГП)*, то варто зазначити, що норми МГП сьогодні не дають визначення поняттю «гуманітарний доступ». В той же час влучним є визначення гуманітарного доступу, яке вже використовують Управління ООН з координації гуманітарних справ, міжнародна організація «Глобальний кластер захисту (GPC)» та інші гуманітарні організації, які ро-

зуміють під ним *доступ гуманітарних акторів до людей, які потребують допомоги та захисту, та доступ тих, хто цього потребує, до товарів та послуг, необхідних для їх виживання та здоров'я, у спосіб, що відповідає основним гуманітарним принципам* [5, с. 11].

Оскільки норми МГП передбачають мінімальні вимоги та умови для гуманітарного доступу, для забезпечення сталості та ефективності такого доступу важливим є застосування гуманітарних принципів. Чотири ключові гуманітарні принципи, включені до семи фундаментальних принципів, якими скерована вся діяльність руху Червоного Хреста та Червоного Півмісяця та які були прийняті ООН у Резолюціях Генеральної Асамблеї №46/1829 і №58/11410, визначають, що гуманітарна допомога надається на засадах: 1) нейтральності, 2) неупередженості, 3) незалежності та 4) гуманності [16, с. 7]. В свою чергу Управління ООН з координації гуманітарних справ додатково виділяє принципи 5) різноманітності, 6) національної та місцевої відповідальності, 7) гендерної рівності [3].

У ситуаціях міжнародного збройного конфлікту відмінних від окупації, надання гуманітарної допомоги регулюється 17 і 23 статтями Женевської конвенції (IV) [19], статтями 54, 70 і 71 I Додаткового протоколу до Женевських конвенцій [17], а також звичаєвими нормами МГП, а саме Нормою 55, яка зазначає, що сторони конфлікту повинні надавати дозвіл і сприяти швидкому і безперешкодному надходженню гуманітарної допомоги до цивільних осіб, що її потребують, за умови, що така допомога має неупереджений характер, здійснюється без дискримінації і підлягає контролю з боку сторін конфлікту [1].

Під час окупації, стаття 55(1) Женевської конвенції (IV) говорить про те, що окупаюча держава зобов'язана за допомогою усіх наявних засобів забезпечувати населення продуктами харчування та медичним матеріалом. В свою чергу 56 стаття Женевської конвенції (IV) вимагає від окупаційної влади забезпечення та утримання «медичних та лікарняних установ та служб, охорони здоров'я та гігієни на окупованій території» [19]. Стаття 69 (1) I Додаткового протоколу до Женевських конвенцій також передбачає, що окупаційна держава, максимально можливою мірою використовуючи наявні в неї засоби і без будь-якої дискримінації, забезпечує також одягом, постільною білизною, засобами притулку та припасами, істотно важливими для виживання цивільного населення окупованої території, а також предметами, необхідними для відправлення релігійних обрядів. Стаття 71 I Додаткового протоколу до Женевських конвенцій про права та обов'язки персоналу, який бере участь в операціях з надання допомоги, також застосовується в часи окупації [17].

У випадку збройних конфліктів неміжнародного характеру для забезпечення гуманітарного доступу застосовують 3 статтю спільну для всіх Женевських конвенцій 1949 року, положення II Додаткового протоколу до Женевських конвенцій та звичаєві норми МГП. Частина 2 статті 18 II Додаткового протоколу безпосередньо закріплює обов'язок сторін забезпечити доступ постраждалого населення до гуманітарної допомоги: «Якщо цивільне населення зазнає надзвичайних бідувань через недостатнє забезпечення запасами, істотно важливими для його виживання, такими як продовольство й медичні матеріали, то за згодою заінтересованої Високої Договірної Сторони проводяться операції з надання допомоги цивільному населенню, які мають виключно гуманітарний і неупереджений характер та здійснюються без будь-якої негативної дискримінації» [18].

Таким чином, норми МГП встановлюють 4 види обов'язків сторін збройного конфлікту у сфері гуманітарного доступу: 1) Кожна зі сторін збройного конфлікту зобов'язана задовольняти гуманітарні потреби населення, що знаходиться під її контролем; 2) Неупереджені гуманітарні організації мають право пропонувати свої послуги для здійснення гуманітарної допомоги; 3) Неупереджена гуманітарна діяльність в ситуаціях збройного конфлікту здійснюється тільки за згодою сторін конфлікту; 4) Після узгодження надання неупередженої гуманітарної допомоги сторони збройного конфлікту, а також усі держави, які не є стороною такого конфлікту, повинні дозволити та сприяти швидкому та безперешкодному наданню такої допомоги, за умови їхнього права контролю [7, с. 4].

Основні міжнародні документи у сфері *міжнародного права прав людини (МППЛ)* прямо не стосуються гуманітарного доступу. Однак окремі договори згадують такий доступ та накладають на сторони збройного конфлікту обов'язок із забезпечення гуманітарного доступу і захисту прав людини. Зокрема це положення статті 22 (1) Конвенції ООН про права дитини, статті 23 (1) Африканської хартії про права та добробут дитини, статті 5 (6), 5 (7), 7 (5b, 5g) Конвенції про захист внутрішньо переміщених осіб в Африці і надання їм допомоги (Кампальська конвенція), положення Загальної декларації прав людини, стаття 6 (1) Міжнародного пакту про громадянські та політичні права і стаття 2 (1) Європейської конвенції з прав людини (право на життя), Конвенція про захист усіх осіб від насильницьких зникнень, Американська конвенція з прав людини, положення Африканської хартії прав людини і народів, поло-

ження Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання, положення Європейської конвенції про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню, положення Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права та інші міжнародні документи.

Оскільки від обов'язку захисту більшої частини цих прав не можна зробити відступ, саме зобов'язані дотримуватися таких прав і констатує обов'язок сторін конфлікту надати гуманітарний доступ [5, с. 7].

Якщо говорити про міжнародне кримінальне право, то варто зазначити, що відмова в наданні гуманітарного доступу може стати складом кількох міжнародних злочинів, передбачених Римським статутом Міжнародного кримінального суду, таких як: здійснення дій, що спричиняють голод населення (стаття 8 (2) (b) (xxv)), напади на осіб, причетних до надання гуманітарної допомоги (статті 8 (2) (b) (iii) та (e) (iii)), злочини проти людяності (статті 7 (1) та 7 (2) (b)) [11].

За відсутності детального регулювання надання гуманітарного доступу на міжнародному та національному рівнях, можуть виникати проблеми, які суттєво впливають на якість гуманітарного доступу та можливість його надання, а саме: а) недотримання сторонами конфлікту положень міжнародного права, що стосуються гуманітарного доступу; б) бюрократичні обмеження роботи персоналу та доставки гуманітарної допомоги; в) відсутність інституційних можливостей на регіональному чи місцевому рівні для обробки/видачі необхідної документації для гуманітарного доступу; відсутність технічних критеріїв для реєстрації гуманітарних організацій; г) обмежувальні та складні положення норм, за яких допускається надання гуманітарного доступу [13, с. 2].

Одним з варіантів вирішення проблеми відсутності відповідної нормативної бази щодо надання гуманітарної допомоги, могло б стати створення за сприянням провідних держав та міжнародних організацій відповідного модельного національного закону, що регламентував би детальну процедуру реєстрації та створення гуманітарних організацій, полегшував би їхній доступ до зони збройного конфлікту чи швидшу реєстрацію на митниці гуманітарної допомоги. Такий крок дозволив би значно швидше імплементувати положення міжнародного права щодо гуманітарного доступу в національне законодавство держав, особливо тих, які є сторонами збройного конфлікту, а також усунути численні бюрократичні перешкоди в наданні гуманітарного доступу [9, с. 2].

Проблема недостатньої обізнаності сторін конфлікту з нормами міжнародного права у сфері гуманітарного доступу в свою чергу може бути подолана через поширення відповідних знань з МГП і МППЛ. Це також включає активну дипломатичну діяльність щодо всіх держав, активну роботу засобів масової інформації, громадських організацій тощо [5, с. 20].

Також з метою комплексного вирішення вищезазначених проблем важливо здійснювати обмін досвідом імплементативної відповідних гуманітарних процедур між різними державами, гуманітарними організаціями, які брали участь в наданні гуманітарного доступу у збройних конфліктах.

Проблеми, пов'язані з діями сторін, особливостями та наслідками збройного конфлікту

Наступною групою проблем з наданням гуманітарного доступу в зонах збройних конфліктів, є ті, які виникають через дії сторін конфлікту, через наслідки проведення військових операцій або через географічні/кліматичні особливості театру воєнних дій. Серед таких проблем, на нашу думку, варто виділити: а) ускладнення гуманітарного доступу протягом триваючого збройного конфлікту (наприклад, через обстріли), що створює значну небезпеку життю гуманітарного персоналу, що також може бути частиною військової стратегії, спрямованої на те, щоб позбавити супротивника та/або цивільне населення основних предметів першої необхідності та продовольства [21]; б) забруднення території зброєю (міни, саморобні вибухові пристрої, касетні боєприпаси та інші вибухонебезпечні засоби, що перешкоджають переміщенню техніки, товарів та персоналу або іншим чином перешкоджають гуманітарній діяльності) [4]; в) насилля щодо персоналу та незаконна експропріація провізії (вбивства, викрадення, звалтування, обстріли, незаконне привласнення їжі, медикаментів та одягу, що є частиною гуманітарної допомоги), що перешкоджає роботі гуманітарних організацій і що може їх змусити зменшити масштаби своїх операцій у конкретних обставинах чи утриматись від них, або залучити до роботи охоронні структури; г) особливості навколишнього середовища (особливості клімату (засуха/сильні зливи), географічні умови місцевості (гори/пустелі), значна відстань від населених пунктів та відповідних служб (медичні клініки та лікарні), відсутність функціонуючих транспортних зв'язків та інфраструктури, або пошкодження останніх через наслідки збройного конфлікту) [10].

З метою вирішення проблем, пов'язаних з людським фактором, на наш погляд, варто активніше використовувати дипломатичні методи вирішення конфліктів як найбільш дієві із залученням третіх

країн. На жаль, правові методи, як правило використовуються постфактум і потребують більше часу, тому їхня ефективність у сучасних умовах проведення гібридних збройних конфліктів суттєво відтермінована, що може вплинути на оперативність захисту прав людини в таких умовах.

Забруднення території мінами та іншими видами зброї несе безпосередню небезпеку гуманітарному персоналу. Тому вкрай важливим для сторін збройного конфлікту є проведення позначення відповідних місцевостей та оголошення заборони доступу до них усім, окрім спеціалістів з розмінування.

У випадку насильства щодо працівників гуманітарних організацій, то вкрай важливим в таких ситуаціях є надання першої медичної допомоги одразу після нападів (консультації щодо травм, психологічна підтримка, юридична допомога). Як стверджують Е. Стодарт, П. Харві в більшості організацій не вистачає чітких процедур, як підтримувати тих, хто вижив та постраждав, навіть там, де існували відповідні правові та фінансові можливості вони не застосовувались достатньо ефективно на практиці [12, с. 15].

У разі проблем географічного або інфраструктурного характеру, найбільш дієвим способом вирішення таких проблем, особливо в умовах тривалого збройного конфлікту, коли відбудова потрібних будівель, доріг, мостів не є доцільною, є забезпечення працівників гуманітарних організацій відповідними транспортними засобами та паливом [8]. Однак в тривалій перспективі мають залучатися відповідні фінансові ресурси (кредити від міжнародних установ, безповоротна фінансова допомога або власні кошти держави) на відбудову зруйнованих комунікацій.

Політичні проблеми

Гуманітарний доступ завжди був діяльністю, пов'язаною з політикою. Протягом десятиліть надання гуманітарного доступу впливало на політику країн-реципієнтів і на політичні міркування урядів-донорів. Незважаючи на проголошення надання гуманітарного доступу таким, що не має приносити жодних військових переваг і його надання здійснюється виключно на основі потреб сторін конфліктів, гуманітарні принципи нейтралітету та неупередженості зазнають постійної критики.

До проблем гуманітарного доступу, спричинених політичним впливом відносять: а) ухвалення політичних рішень, що переважають над законами, і в результаті унеможливають ефективне надання гуманітарного доступу; б) відсутність політичного зобов'язання на національному рівні щодо сприяння роботі гуманітарних організацій; в) обмеження в'їзду гуманітарних товарів або персоналу до країни (включаючи відсутність функціональних систем для полегшення необхідних процесів); г) обмеження пересування гуманітарного персоналу всередині країни; д) втручання в гуманітарну діяльність, включаючи вплив на відбір бенефіціарів та персоналу.

Для таких проблем існує фактично єдиний шлях вирішення – політичні домовленості на найвищому рівні (президенти, парламенти, керівники урядів) або на рівні дипломатичних представництв, міністерств тощо. Величезна політизація сторін конфлікту внаслідок пропаганди, релігійних поглядів, довготривалих територіальних претензій, а також неефективна та повільна система покарання за відповідні правопорушення фактично унеможливає застосування правових інструментів впливу на створення та забезпечення гуманітарного доступу [2].

Висновки. З вищевказаного можна зробити висновок, що гуманітарний доступ є важливим фактором проведення гуманітарних дій в ситуаціях збройних конфліктів, оскільки без нього неможливе надання прямої гуманітарної допомоги. Сьогодні існує низка правових та політичних проблем у забезпеченні та підтримці такого доступу у ситуаціях збройних конфліктів, що призводить до суттєвого обмеження надання гуманітарної допомоги. Однак такі обмеження не означають втручання або створення суттєвих перешкод у наданні гуманітарного доступу, який допомагає тим, хто потребує допомоги та захисту під час збройних конфліктів. Оскільки природа тих чи інших обмежень є різною, відповідно пошук ефективних рішень до розблокування проведення та забезпечення гуманітарного доступу є також різноманітними. В цілому, їх можна згрупувати в декілька груп: правові, політичні, фінансові, інфраструктурні та безпекові рішення. В залежності від ситуації варто використовувати не лише інструменти певної групи, а їхню сукупність з метою надання гуманітарної допомоги всім, хто її потребує.

Список використаних джерел:

1. Customary IHL. ICRC. URL: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule55 (дата звернення: 31.01.2022)
2. De Lauri A. Humanitarian Diplomacy: A New Research Agenda. CMI. 2018. URL: <https://www.cmi.no/publications/6536-humanitarian-diplomacy-a-new-research-agenda> (дата звернення: 31.01.2022)

3. History of OCHA. The United Nations Office for the Coordination of Humanitarian Affairs (OCHA). URL: <https://www.unocha.org/about-ocha/history-ocha> (дата звернення: 31.01.2022)
4. Humanitarian Access Constraints. Global Shelter Cluster. URL: https://www.sheltercluster.org/sites/default/files/docs/ha_incident_categories.pdf (дата звернення: 31.01.2022)
5. Humanitarian Access in Situations of Armed Conflict – Field Manual Version 1.0. Federal Department of Foreign Affairs, Switzerland. 2011. URL: <https://www.alnap.org/system/files/content/resource/files/main/humanitarian-access-in-situations-of-armed-conflict-handbook-on-the-normative-framework-en.pdf> (дата звернення: 31.01.2022)
6. Humanitarian Access. The United Nations Office for the Coordination of Humanitarian Affairs (OCHA). URL: <https://www.unocha.org/es/themes/humanitarian-access#:~:text=Humanitarian%20access%2C%20mandated%20by%20the,access%20to%20assistance%20and%20services> (дата звернення: 31.01.2022)
7. ICRC Q&A and lexicon on humanitarian access. ICRC. 2011. URL: <https://www.icrc.org/en/doc/assets/files/2014/icrc-q-and-a-lexicon-on-humanitarian-access-06-2014.pdf> (дата звернення: 31.01.2022)
8. Lack of infrastructure beleaguers aid work in the Democratic Republic of Congo (DRC). CoE. 2012. URL: https://ec.europa.eu/echo/field-blogs/stories/lack-infrastructure-beleaguers-aid-work-democratic-republic-congo-drc_en (дата звернення: 31.01.2022)
9. Libya: Humanitarian Access Report [Електронний ресурс]. The United Nations Office for the Coordination of Humanitarian Affairs (OCHA). 2020. URL: <https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/Libya%20-%20Humanitarian%20Access%20Report%20%28March%202020%29.pdf> (дата звернення: 31.01.2022)
10. Out of reach: remote and hard-to-access populations. IFRC. 2018. URL: <https://media.ifrc.org/ifrc/wp-content/uploads/sites/5/2018/10/C-03-WDR-2018-3-reach.pdf> (дата звернення: 31.01.2022)
11. Rome Statute of the International Criminal Court (1998), ICC. URL: <https://www.icc-cpi.int/resource-library/documents/rs-eng.pdf> (дата звернення: 31.01.2022)
12. Stoddard A., Harvey P., Czwarno M. Aid Worker Security Report 2019—Updated Speakable: Addressing sexual violence and gender-based risk in humanitarian aid. 2019. URL: https://www.humanitarianoutcomes.org/sites/default/files/publications/awsr_2019_0.pdf (дата звернення: 31.01.2022)
13. Tronc E., Grace R., Nahikian A. Humanitarian Access Obstruction in Somalia: Externally Imposed and Self-Inflicted Dimensions. *Harvard University*. 2018. URL: <https://poseidon01.ssrn.com/delivery.php?ID=942094068073002102086102119094125086034008059068089043102126107104084007073089116076103052038060105029109001070079113120098027052078027028048089120018010089114006029095043064102102125066089002073088022090098026124012031121079018110028091022067091097067&EXT=pdf> (дата звернення: 31.01.2022)
14. Understanding Attacks on Humanitarian Aid Workers. PRIO. 2015. URL: <https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/Hoelscher%2C%20Miklian%2C%20Nyga%CC%8Ard%20-%20Understanding%20Attacks%20on%20Humanitarian%20Aid%20Workers%2C%20Conflict%20Trends%206-2015.pdf> (дата звернення: 31.01.2022)
15. Гуманітарний доступ під час збройних конфліктів: основні висновки. Geneva Call. URL: <https://www.genevacall.org/wp-content/uploads/2021/09/Article-Humanitarian-Access-UKR-converted.pdf> (дата звернення: 31.01.2022)
16. Гуманітарний доступ у східній Україні: огляд ситуації. *Право на захист*. 2019. URL: https://www.globalprotectioncluster.org/wp-content/uploads/Report_R2P_humanitarian_access_in_Eastern_Ukraine_2019 ukr.pdf (дата звернення: 31.01.2022)
17. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I). Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199 (дата звернення: 31.01.2022)
18. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру (Протокол II). Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_200#Text (дата звернення: 31.01.2022)
19. Конвенція про захист цивільного населення під час війни. Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text (дата звернення: 31.01.2022)
20. Мартинюк В., Зварич О. Гуманітарне розмінування Донбасу – довгий шлях до безпеки людей. 2016. URL: http://ucipr.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=91:guman-tarne-rozm-nuvannya-donbasu-dovgiy-shlyah-do-bezpeki-lyudey&catid=8&lang=ua&Itemid=201 (дата звернення: 31.01.2022)
21. Найгостріші питання міжнародного гуманітарного права. Українське право. 2016. URL: https://www.ukrainepраво.com/international_law/public_international_law/naugostrishi-pytannya-mizhnarodnogo-gumanitarnogo-prava/ (дата звернення: 31.01.2022)
22. Практический словарь гуманитарного права. Medecins Sans Frontieres. URL: <https://slovar-gumanitarnogo-prava.org/content/article/4/pravo-dostupa/> (дата звернення: 31.01.2022)